

Gyakran kimutatták, hogy az idő jelentőségének fogalma a judaizmus egyik nagy hozzájárulása az emberi gondolkodáshoz, mely a kereszténységben is tükröződik. Amit a világ ma szükségel jobban mint bármi mást, az nem más, mint az Istenország eszméjében foglalt igazság újra-állítása és megerősítése. „Istenországának szervezője történeti folyamat, és akik építésén dolgoznak, azok Isten lelkészei“ (J. Needham).

Dr. Gaal György

BERDE ÁRON PÁLYAJA A TANÚGY ÉS TUDOMÁNY SZOLGÁLATÁBAN

A felekezeti kollégiumok életében a reformkor idején jutnak akkora súlyhoz a reál-természettudományos tárgyak, hogy előadásuk külön tantervet igényeljen. E tárgyak oktatásával nem mindegyik enciklopédikus műveltségű tanár tudott megbírkózni, így vált szükségessé bizonyos mértékű szakosodás. A kolozsvári Unitárius Kollégium történetében az autodidakta polihistor Brassai Sámuel kezében összpontosultak először a természettudományi diszciplínák. Első szakképzett, ezekre tervszerűen felkészült előadójuk viszont Berde Áron volt. Brassai évszázados élete mintegy keretbe foglalja a Berdeét. Ennek tanára, majd pályatársa volt, s pár évtizedig a Berde hírneve a Brassaiéval azonos rangúnak számított. Brassai utóbb a 19. századi erdélyi tudományosság szimbólumává vált; Berdéről viszont egyháza, iskolája is megfélekedett, a halála óta eltelt évszázad alatt egyszer sem tiszteltek emléke előtt. E hiányt próbáljuk pótolni a mostani centenárium alkalmából.

Laborfalvától Kolozsvárig. Berde Áron életének első két évtizede nem sokban különbözik a tehetségesebb unitárius székely fiatalokétól. A laborfalvi Berde család Gergely nevű őse 1615. szeptember 12-én kapott nemeslevelet Bethlen Gábortól. A leszármazási táblát Pálmay József és Kempelen Béla családtörténeti munkái elég bizonytalanul közlik, az unitárius ág leszármazását legrészletesebben Benczédi Gergely adatolta.¹ Eszerint az 1752—1790 közt élt és 1776-ban bibarcfalvi Szabó Annával egybekelt Berde Ferencnek két lánya és két fia volt. Az idősebbik fiú, Áron (1787—1867) 1810-ben szemerjai Szász Krisztinát vette nőül, a fiatalabbik, Mózes (1790—1877) pedig laborfalvi Márkos Terézt. Az előbbi házasságból született Áron 1819. március 8-án Laborfalván, az utóbbiból

pedig Mózsa 1815-ben. Ugyhogy Áron, az ügyvéd, kormánybiztos és alapítványtevő Mózsának első unokatestvére volt.

Idős Áron mint lófő nemes a II. székely gyalog határőr ezredhez tartozott. Székelyudvarhelyi gimnáziumi tanulmányait a napóleoni háborúk miatt kellett megszakítania, nyolc évig katonáskodott távol szülőföldjétől. Azután birtokán gazdálkodott. Mindent elkövetett, hogy egyetlen fiát mentesítse a határőri szolgálat súlyos kötelezettségeitől. Erre a legbiztosabb út a taníttatással kínálkozott².

Ifjabb Áron hatéves korában, 1825-ben került a laborfalvi unitárius elemi iskolába, s hat évtizeddel később, mikor felidézi ide fűződő emlékeit³, élete egyik legnagyobb élményének tartja az osztályba való belépést. Ehhez foghatónak csak első vonatozását (Bécstől Berlinig 1841-ben) és a müncheni képtár mitológiai kiállításának megtekintését (1843-ban) véli. „Az iskola bútorzata a szabadszájú kemencén kívül három vagy négy egyszerű padból állott, melyek ugyanannyi szál hatlábbal felkészített, s már meglehetősen összefaragdosva volt deszkából készültek. Mégis be jó volt az ülés rajtok! Jobb mint ma a töltött széken. Betű vagy fekete tábla, palatábla s más tan- és íróeszközök nem tartoztak az akkori falusi iskolai szerelvények közé. Első mesterem sem tanulta a pedagógiát sem Pestalozzitol, sem Diesterwegtől, s mégis meg bírta kedveltetni az iskolát“ — idézi fel benyomásait. S míg három év alatt Bakó mester keze alatt végigjárta az ABC-ista, sillabizáló és olvasó osztályokat, olyan diáktársakkal barátkozhatik, akiből 3 pap, 1 gazdasági tanító, 1 miniszteri tanácsos, 1 miniszteri osztálytanácsos, 1 táblai tanácselnök, 1 árvaszéki ülnök, 1 megyei főjegyző, 1 törvényszéki jegyző, 1 ügyvéd kerül ki. Meleg szavakkal szól a disznóvágás és a karácsonyi kántálás falubeli szokásairól. Ez utóbbin kapott 3 krajcár volt első vagyona. Ehhez a közgazdászprofesszor e kommentárt fűzi: „Ha Marx Károly, a vagyon közösségének híres apostola az önnön munka gyümölcseinek örömeitől úgy át lett volna hatva, mint én a 3 krajcár feletti örömtől, tán soha meg nem írta volna híres munkáját a tőkéről, melyben azt bizonyítja be, hogy az egyéni tulajdon orzás“.

Az elemi iskolából — mint annyi más tehetséges unitárius székely gyermeknek — a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumba vezetett Berde Áron útja. Itt ekkoriban kilenc éves volt az oktatás. Az általános oktatás az infima classis, kis declinista, nagy declinista, comparatista, conjugista, etymologista, syntaxista osztályokban folyt, az algimnáziumi két osztály, a poeta és a rhetor hallgatói már tógás diákoknak számítottak. Közülük kerültek ki az alsó tagozat osztálytanítói. A két felső osztálynak volt csak tulajdonképpeni tanára: maga az igazgató, aki jóformán mindent előadott, kivéve az egyházi-vallásos diszciplinákat. Ez a másik tanár hatáskörébe tartozott, aki mindenkor a helybéli unitárius lelkészi állást is betöltötte. Szinnyi szerint⁴ 1827-től — véleményünk

szerint inkább 1828-tól — 1837-ig diákoskodott itt Berde Áron. Ekkoriban a diáklétszám évi 125 körül mozgott, tehát alig 10—15 tanuló esett egy-egy osztályra, különösen a tógás diákok száma lehetett alacsony, így ezekkel a két tanár alaposan foglalkozhatott. Az iskola igazgatója 1813—1863 között, kerek fél századon át csíkszentiványi Koronka József (1790—1863). A kolozsvári Unitárius Kollégiumban végezte tanulmányait, s közben a Királyi Líceumban is jogot hallgatott. Mindössze 23 évesen került a székelykeresztúri algimnázium élére. Nevéhez fűződik az 1820-as évek elején az új iskolaépület és a tanári lak felhúzása. Gazdasági, történelmi, földrajzi eikkei, beszédei jelentek meg, a kolozsvári lapoknak rendszeres munkatársa volt; Berde lapjaiban például meteorológiai, természetrajzi írásokkal szerepelt. Úgyhogy Koronka lehetett az első, aki felkelthette a fiatal Berde érdeklődését a természettudományok iránt. A másik tanár, a hittani tárgyak előadója 1824—1841 között id. Péterfi Sándor lelkész volt. Sándor János iskolatörténetéből⁵ az is kiderül, hogy 1836—1837-ben Berde Áron exactor — a diákelöljáróság díjszedője —, a gimnázium első diákja, s egyben a conjugisták osztálytanítója volt.

A legtehetségesebb székelykeresztúri végzettek rendszerint a kolozsvári Unitárius Kollégiumban folytatták tanulmányaikat, ez volt az unitáriusok legmagasabb fokú oktatási intézménye. Ennek négy évre terjedő filozófiai kurzusa a teológiát is magában foglalta, végzettjei lelkészek vagy akár algimnáziumi tanárok is lehettek. A kurzus alsó két osztálya nagyjából azonos volt a keresztúri utolsó két osztállyal, mintegy magasabb szintű ismétlést biztosított. A négy tanév nyolc félévre oszlott. Az első két év tantárgyai a latin irodalom, német, logika-matematika, földrajz, hazai történelem, dogmatikai teológia, erkölcsfilozófia, erkölcszociológia, természetjog voltak. A III—IV. éven szerepelt a héber, görög, pásztori teológia, biblikai teológia és egyháztörténelem mellett az egyetemes történelem, egy-egy szemeszter mathézis, geometria, fizika és kémia — mindegyik heti egyetlen órával. Ez a tanterv érzékelteti, hogy az egész kurzus főleg a lelkészképzést szolgálta. A négy szemeszterre terjedő reál-oktatás legfeljebb ízelítőt nyújthatott. Hogy e tárgyaknak mégis súlyuk volt az Unitárius Kollégiumban, az elsősorban az 1837-ben beiktatott, az egész iskola történetében korszakos jelentőségű Brassai Sámuel egyéniségének tulajdonítható. Ő vette át a reál tárgyakat, 1838—1840 között igazgató is. Ő az első, akinek magyar nyelven történik a beiktatása, s bár óráit még latinul tartja, ő lesz az első, aki 1842-től áttér a magyar tannyelvre. Az ő vegytani és természettani előadásai meghatározóak lehetnek Berde pályaválasztásában.

Brassai három tanártársa közül még kettő nőtt túl a helyi kereteken. Mindketten az unitárius püspöki székhelyen végezték pályafutásukat. Az egyik Aranyosrákosi Székely Sándor, az eposzíró, az egyetemes és hazai történet tanára, a másik Kriza János, a népköltészeti gyűjtő, kolozsvári lelkész, a vallási tárgyak előadója. Kevésbé ismert egyéniség Ara-

nyosrákosi Székely Mózes, aki hegelianus szellemben adta elő a filozófiát.⁶

Berdének tehát volt kitől tanulnia a kollégiumban. A diákok azonban nem elégednek meg a tantervi keretekkel. A reformkor szellemének hatása alatt már az 1829—1830-as tanév óta Baráti Kör, majd 1834-től Olvasó Társaság biztosítja a tantervben még nem szereplő műveltség elsajátítását. Gálfi Sándor, Szentiváni Mihály, Kriza János, Jakab Elek, Kőváry László a diákönképzés legfőbb szervezői, rajtuk keresztül jut el a reformkor eszmerendszere valamennyi unitárius diákhoz. 1834-től kezdve Remény címmel kéziratos köteteket állítanak össze. Majd ezek javát nyomtatásban is megjelentetik a Remény című zsebkönyvekben (1839, 1840, 1841)⁷. Berde Áron az 1839-es kötetben négy rövid lírai verssel (S... titka, Holdvilági tér, Cseme, Zernyest), az 1840-esben egyetlen versikével szerepel, melyekből a reformkori hazafias hangulat csendül ki. Szokásos korabeli tollgyakorlat, a kötet átlagszínvonalán áll.

Berde 1837—1841 között diákoskodott Kolozsvárt, s mint arra az iskola-társ Kőváry László és a tanár Brassai Sámuel is utalt⁸, osztályából „magasan kitűnt“. Kovácsi Antallal együtt „hatalmas versenytárs“-ak voltak. Később tanárként kollégák lettek. Míg Kovácsit inkább a humán tárgyak érdekelték, Berde a természettudományok iránt vonzódott. A selmebányai Bányászati Akadémiára készült.

A kollégium kötelékében. A kolozsvári Unitárius Kollégiumnak 1805-től öt rendes tanári széke volt. Ezekből azonban többnyire csak három-négyet tudtak betölteni. A tanároknak ugyanis a kollégium elvégzése után két évet kellett külföldi egyetemeken tanulniok, s lelkésszé is kellett szenteltetniük magukat. Ettől a bevett rendszertől egyedül Brassai Sámuel esetében tértek el, ő nem tanult külföldön, pappá sem szenteltette fel magát. Az 1840. évi bölöni zsinat figyelembe véve a kollégiumban lévő tanszékek megüresedését, felhívta a fiatalokat külföldi akadémiára való jelentkezésre. A püspöknél Berde Áron, Kőváry László, Hajós János, Kovácsi Antal és Máté István iratkozik fel. A püspök a konzisztórium javaslata alapján Berdét ajánlja az 1841 augusztusi kórondi zsinaton megválasztásra. Ennek megtörténte után kötelezvényt vesznek be tőle — melynek értelmében a tandíj fejében egyházát fogja szolgálni — és esküt tételnek vele. Majd utasítást kap a peregrinálásra: egyházközségből egyházközségbe vándorol, míg 1842 augusztusáig összegyűl a megfelelő összeg. Az egyház közben kijárja számára az útlevelet, mely Berlin, Göttingen és az angol egyetemek látogatását engedélyezi, megtiltja a jénai egyetem hallgatását. Berde 1842. augusztus 13-án indul Bécsbe, onnan vonaton folytatja útját Berlinig⁹. Berlin ekkoriban a Porosz Királyság dinamikusan fejlődő fővárosa, 1809-ben alapított, aránylag „fiatal“ egyetemén rendkívül színvonalas oktatás folyik. Az 1830-as évektől az unitáriusoknál már hagyományszámba ment a berlini egyetem választása.

Berde 1842. december 12-én Berlinből Iszlai László főkörmányszéki titkárhoz, a kollégium felügyelő gondnokához intézett levelében¹⁰ jelzi: „Az én gondolataim és vizsgálódásaim most tudomány és nevelés körül forognak . . .“ Mindent a hazai valósághoz mér. Így bámulattal és szomorú-készen állapítja meg: „Itt ha igyekezet és ehhez pénz van, az ismeretszerzéshez bő alkalom kínálkozik. E félévre 152 tanító jelentette, hogy tanítani fog. Minő nagy szám egy intézethez. Nálunk az egész ország nem tud ennyit mutatni“. Pár hónappal később, 1843. április 2-án keltezett levele már rámutat, hogy „jelesen pedig a chemia teoriájával foglalkozom“. Még a szünidőt is Berlinben szeretné tölteni, mert „Itt helyben annyit lehet látni, hogy nagy földet kellene beutazni, míg ennyit láthat az ember“.

Ez az Iszlaihoz intézett második levél természettudományi elkötelezettségére, megszilárdult világnézetére is fényt vet. Szóba kerül ugyanis egy új kolozsvári kollégiumi tanszék felállítása: „az én csekély nézetem szerint egy más tanítói szék chemia és természethistóriára nézve bővebb sikerű lenne; a juris cathedra azért célszerű, hogy ifjaink sem a letörpült Lyceumra, sem a rendetlen református oskolára — honnan csakugyan sok rossz ragadott ifjainkra — nem szorulnak. Igen. Nekünk egy oly tanítói székre volna már szükségünk, melyből a természet esmerete terjesztessék ifjaink közt, mert ez a még annyira hiányos felsőbb osztályi tanítási rendszerünk legüdvösebb javítására, emelésére szolgálna. Jelenkorban a természettudomány minden nemzeteknél nagy figyelemre méltatik, s a figyelem bőven jutalmazva van. A természettudomány egyéb sokágú befolyása mellett legbiztosabb híd, mely az oskolát az étellel összeköti“. Schelling hatása alatt állapítja meg: „Az új filozófia alapja a természetfilozófia, s vajon hogy lehetne ezt megérteni anélkül, hogy a természettudományban kellő esmeretünk ne legyen. Bizony, ha mű is oly férfiakat akarunk előállítani, akikre méltán büszkék lehessünk, és ha jövőre prókátornál, ismeretnélküli publicistánál egyebet is nevelni akarunk, akkor ott kell kezdenünk, hogy az oly szép, oly hasznos, annyira gyönyörű természettudományt ifjainkkal megszerettessük, beléjük oltjuk.“

A Főtanácshoz 1843. július 24-én intéz levelet. Berde. Megerősíti, hogy továbbra is a természettudományokat hallgatja. A nyári szünidőben utazni szeretne, s ehhez pénzt kér. A Főtanács gyűjtést is hirdet a pénz előteremtésére.

Berde volt az első külföldön tanuló unitárius diák, aki eltért az eddigi hagyományoktól: nem általános, enciklopedikus műveltséget akart szerezni, hanem szakosodott. A természettudományok, s főleg a kémia érdekelték. Amennyire ideje engedte, az államtudományok, közgazdaságtan neves előadóit is hallgatta. Különösen a kísérletezést, laboratóriumi gyakorlatokat kedvelte. A szünidőkben ellátogatott több egyetemi városba, hogy megismerhesse az ottani — többnyire világhírű — pro-

fesszorokat. Így például Marburgban Robert Bunsen szerves kémiai és Sylvester Jordan államtudományi előadásain vesz részt. Hazatérte előtt Svájc és Franciaország egy részét utazza be¹¹.

Mikor 1844. augusztus 24-én Berde hazaérkezett Kolozsvárra, Brassai mellett a város legképzettebb természettudósa, s talán egyetlen, első szakosodott vegyész volt. Költségeiről készített számvetését 1844. október 6-án adta be az Egyházi Képviselő Tanácsnak, eszerint külföldi tanulmányai alatt 1500 ezüst forintot költött. Ha 1841-es kötelezvényét valamiért megszegné, ennyivel tartoznék egyházának.

Az erdélyi iskolarendszer csak az 1840-es években jutott oda, hogy felismerje a szakosodás fontosságát. Addig az alsó tagozaton osztálytanítók oktattak, akik minden tantárgyat előadtak, a bölcsészeti kurzus 3—4 tanára, enciklopedikus műveltségűek lévén, gyakran cserélték tantárgyaikat, legfeljebb egy-két alaptantárgyhoz jobban ragaszkodtak. Lényeges változást a természettudományok bevezetése eredményezett. Ennek oktatására már csak szakirányú képzéssel lehetett vállalkozni. Mikor 1846 őszén Berde a Természetbarát 10. számában üdvözli Hegedűs János megválasztását a marosvásárhelyi Református Kollégium termény- és vegytani tanszékére, hozzáteszi: „a természetrajzi és vegytanároknak Erdélyben félkezünk ujjain megoldvasható csekély száma eggyel ismét szaporult“. Kolozsvárt mindhárom iskola az elsők között létesített természettudományos tanszéket. Az Unitárius Kollégiumban Brassai az első, akinek tantárgybeosztásából kiderül a természettudományos beállítottság.

Mikor Berde Áront 1844. szeptember 29-én a konzisztórium megbízásából gróf Bethlen Ferenc és Pataki József inspektor-kurátorok, valamint Aranyosrákosi Székely Sándor püspökhelyettes ünnepélyesen beiktatják a 287 éves kollégium egyik tanszékébe, vele teljesedik ki az öttagú tanári kar. Az Egyházi Képviselő Tanács még nem adja át neki a tantárgyakat, hanem latin, teológia, valamint egyháztörténeti órák tartását bizza rá. Négy kartársa Székely Sándor, Székely Mózes, Brassai Sámuel és Kriza János korábban neki is tanárai voltak. Közülük Székely Mózes most az igazgató. Minthogy a homoródalmási zsinat 1845. augusztus 25-én Aranyosrákosi Székely Sándort a püspöki, Székely Mózest pedig a főjegyzői székbe emeli, a tantárgyak új elosztása válik szükségessé: a püspököt felmentik tanári állásából, Székely Mózest pedig az igazgatói tisztségből. Brassai lesz az új igazgató, s csak a matematikát tartja meg korábbi tárgyai közül, viszont átveszi Székely Mózestől a filozófiát. Székely átmege a püspök volt katedrájára, a történelmi tárgyak tanszékére. Kriza folytatja a vallásos és egyházi diszciplinák oktatását, Berde pedig megkapja Brassaitól a természettan és vegytan szakokat, valamint az állománytant (statisztikát). Így megvalósul vágya, hogy a természettudományi tanszéken adjon elő. Az igazgatóvá lett Brassaitól megörökli a pedagógarchai funkciót is. Ez amolyan aligazgatóság volt, ő felelt a

köztanítók alkalmazásáért, ellenőrizte őket. Ez a beosztás a forradalomig csak annyiban módosult, hogy 1847-ben az újonnan felállított jogi tanszékre Mikó Lőrincet választották meg, s 1847-ben Brassaitól újra Székely Mózes vette át az igazgatást.

Berde tulajdonképpeni iskolai tanári munkájáról nem sok adat maradt fenn. Hiányoznak a tanítványi visszaemlékezések, a tanártársak vallomásai. A forradalom előtti években főleg iskolán kívüli tevékenységével alkotott maradandót: népszerű előadásokat tartott, tan- és kézikönyveket írt, természettudományos folyóiratot szerkesztett. Egyik nekrológiájában olvasható: „Különböző, de főleg felső osztályú tudománykedvelő férfiak felkérték őt, hogy részükre külön előadásokat nyisson a természettudományokból, amit szívesen megtett. Előadásait számos honoratior és arisztokrata hallgatta. Alapos és világos előadásával megragadta hallgatóit, népszerűvé tette az addig legelhanyagoltabb tudományt — a természettudományt¹². Légtüneteméktan-könyvében Berde így vall: „mídon mint tanító egy intézet ifjúsága között munkálhattam, magam is megkísértettem önkénytelen ajánlkozó hallgatók előtt tolmácsolni az időjárás szabályait. A próba, dacára a tudomány iránti divatos nagy részvétlenségnek, jól sikerült, az itteni két kollegiom ifjúságának nagy része élénk részvétellel kísérte mindvégig a szokatlan tárgyú leckéket, másfelől felszólítást kaptam az iránt, hogy egy hasontárgyú munkát szerkeszteniék a magyar olvasók számára“.

Mindkét előadássorozat azt jelzi, hogy a fiatal Berde két tudományágnak az úttörője volt Kolozsváron, s tehetséges előadóként fel tudta kelteni az érdeklődést hallgatóságában. Vegytani kísérleteket is folytatott, sőt ezek az 1850-es években egészségére is károsan hatottak, ezzel magyarázzák egyik-másik megemlékezésben, hogy Berde elfordul a kémiától, inkább a közgazdaság kezd érdekelnit¹³. Kémiai előadásainak gerincét nyilván a fordításban megjelentetett Stöckhardt-féle tankönyv képezte.

Fizikai előadásairól egy jegyzet maradt fenn az Unitárius Kollégium egykori könyvtárában: *Természet Tudomány. Berde természettan studiuma*. Kolozsvár, 1843.¹⁴ Az 58 oldalas kolligátumba fogott kézirat a fizikai alapismereteket tartalmazza.

Az 1848-as forradalom eseményeitől — úgy tűnik — távol tartotta magát. Mikor a Természetbarát hasábjain állást kell foglalnia, ezzel a vallomással szól székely híveihez: „A székelyek egy professzorról, tudom, sok jót szoktak feltenni, noha nem mindig helyesen, mert ezek közt is vannak, szoktak lenni nép- sőt hazaárulók is. Ámde engem megölne a szégyen és gyalázat, ha csak egyetlen egy ember is méltán szememre lobbantathatná, hogy hűtlen voltam hivatásomhoz, elárulója a ti s bármely nép érdekeinek. Tanítványaim bizonyosságot tehetnek, miszerint nem egyszer mondám nekik: íme, megosztám veletek a tudomány, a felvilágo-

sodás kenyereből nekem jutott darabkát, ti részesültetek belőle; de vannak emberek, kik szerencsétlenebb csillagzat alatt születtek, hogysem körötökbe léphetnének veletek együtt osztozni e drága kincsből, tudom, ezek is örömet eljónének ezen üdvös adomány után, de a mindennapi kenyér megszerzése gátolja: azért ti, kik e honban szétoszolva érintkezésbe jötök az ilyenekkel, legyetek az ők emberei, legyetek népbarátok, osszátok meg velők a lélek elfogyhatatlan kenyereét.¹⁵

A szabadságharc alatt és után a tanítás akadozik. A nagyobb diákok elmennek honvédnek. Brassai volt egyik fő buzdítójuk, úgyhogy 1848 novemberében a császári csapatok bevonulásakor elmenekül a városból, s csak 1859-ben tér vissza újból. Az iskolaépületet hadikórháznak foglalják le. 1850 végén kezdenek beindulni az osztályok különböző bérelt helyiségekben. Az erdélyi császári helytartóság különben 1850 februárjában a kolozsvári kollégiumot nyilvános főgimnáziumként ismeri el, de kiköt bizonyos szervezési változásokat. 1849 szeptemberében az Egyházi Képviselő Tanács Berde arra vonatkozó kérését tárgyalja, hogy a zavaros idők alatt, amíg úgy sincs tanítás, tartózkodhassék szucsági birtokán. A fiatal házasnak ezt azzal a feltétellel engedélyezik, hogy bármikor készen legyen a visszahívásra, ha beindul a tanítás.¹⁶

A tanítás az 1850-es években a négy megmaradt tanár vállára nehezől: Székely Mózes, Kriza János, Berde Áron, Mikó Lőrinc. Az utóbbi — a jogi tanfolyam megszűnővén — főleg németet tanít. Brassai óráit elosztják, Berdének jut a mathézis és a természetrájs is. 1852-ben meghal Aranyosrákosi Székely Sándor püspök, s a rendkívüli helyzetben nem engedélyezik a püspökválasztást, úgyhogy Székely Mózes püspökhelyettesként veszi át az egyház vezetését. Emiatt mentesítik őt az igazgatói teendők alól, s az 1853. február 7-i Főtanács Berde Áronnak adja át az igazgatást. Tanári és szerkesztői munkája mellett ezekben a vészes időkben nagyon túlterhelhették az igazgatói kötelességek. Már 1856 nyarán benyújtotta lemondását, de csak 1857-ben adhatta át tisztségét a tanári székébe egy évvel azelőtt beiktatott Kovácsi Antalnak.

Berde igazgatósági évei az iskola megtartásáért folytatott harc és a modernizálás jegyében teltek el. 1850 őszétől a hatalom szorgalmazta az Organisations-Entwurf néven ismert tanügyi rendelet alkalmazását. Eszerint az iskola négy alsó gimnáziumi és négy felső gimnáziumi osztályból állt, a tanulmányokat érettségi zárta. A tanári kart legalább tizenkét tagúra kellett növelni. Megkövetelte egyes tárgyak német előadási nyelvét, növelte a reáltárgyak súlyát. Ahol ez még nem volt megoldva (például a kolozsvári Református Kollégiumban), az osztálytanítást szaktanári rendszerrel kellett helyettesíteni. Az újítások nagy része pedagógiai szempontból pozitívan hatott, emelte az iskolák szintjét. Csak a német előadási nyelv követelése váltott ki ellenkezést. Az új tanszékek létesítése anyagilag próbára tette a fenntartó egyházakat. Az unitáriusok az 1856 augusztusi Főtanácsn mondják ki, hogy ezután 8 rendes és 6

altanár képezze a tanári kart, s 1857-ben a különálló teológiai oktatás megszervezéséről is intézkednek. Mivel a tanárképzés még mindig külföldi akadémiákkal összekötött, évekbe kerül, míg a tanári kar szaporodik: a latinra szakosodó Kovácsi után 1857-ben Pap Mózes foglalja el tanszékét, s az algebra, geometria tanításával leveszi e tárgyak terhet Berde vállairól. 1859-től Brassai — átmeneti — visszatérése emeli a létszámot. Már nem reál tárgyakat, hanem logikát, görögöt, hébert ad elő. Az 1860-as évek elején Berde a rangidős tanár (természet- és vegytan, természetrajz), őt Mikó Lőrinc (jog, német), Kovácsi Antal (latin és igazgató), Pap Mózes (számтан, latin), Nagy Lajos (görög, egyházi tárgyak), Buzogány Áron (földrajz, történelem, magyar), Ferencz József (számтан, hittan) és Marosi Gergely (bölcselet, görög, zsidó) követi. A nyolc professzoron kívül tizenkét köztanítója van az intézetnek. Bár Berde tanítási kötelezettsége mindössze 12 óra volt ekkoriban, úgy tűnik, hogy nehezebbre esett a középiskolai tanárság. Míg az 1840-es években a 4—5 professzor egyike lenni kétségtelen megtiszteltetésnek számított, az 1860-as években a többé-kevésbé kötött tanterv mellett alig érvényesíthette egyéniségét, egyike lett a több tucat kolozsvári tanárnak. Az akadémikus Brassai távozása után úgy érezhette, hogy mint frissen megválasztott akadémiai levelező tagnak, neki is lépnie kell.

Berde több mint két évtizedig tanított a kollégiumban, cselekvő részese, sőt vezetője volt a századokra visszatekintő kollégiumi tanítási rendszer átalakításának, a modern iskolatípus megalapozásának. Mikor Brassaitól átvette a fizika és a kémia oktatását, még a tárgy és főleg magyar nyelvű előadása újdonságnak számított. Berde mindegyik tárgyhöz szabályszerű kézikönyvet-tankönyvet dolgozott ki. Vass József 1868-ban nyomdakész *Tapasztalati természettan, Szerves testek kémiája, Kémiai műipartan* kötetéről számol be¹⁷. Sőt, az utóbbi „kömetszetben is megjelent hatvan íven“. Sem ezek, sem kísérleti eszközei sorsáról nem tudunk. Erre nézve Gál Kelemen terjedelmes iskolatörténetében hatvan évvel ezelőtt így nyilatkozott: „Az a kor, melyre az ő tanári és igazgatói működése esik, nem volt alkalmas arra, hogy iskolai szemléltető eszközök tervszerű gyűjtésével és gyarapításával foglalkozzék. E tekintetben nincsenek is adataink. De utóda, Benczédi már tervszerűen kezdte gyűjteni és gyarapítani különösen az ásvány- és vegytani gyűjteményt.“¹⁸

Berde 1863-ig volt a kollégium tanára, de jogakadémiai állása mellett 1866-ig teljes normával ellátta iskolai tanszékét. A közben utódjául kiszemelt és angliai tanulmányútról hazatérő Benczédi Gergelyt 1866-ban iktatják be a tanárok közé. Az Egyházi Képviselő Tanács 1866. szeptember 16-án Brassai Sámuel elnöklete alatt küld ki bizottságot, melynek felügyelete alatt Berde a gondjaira bízott gyűjteményeket átadja Benczédinek¹⁹. Ez némileg cáfolja Gál Kelemen fentebbi állítását.

A tudós és szerkesztő. Berde tudósi rangját, hírnevét egyetlen nyomtatásban megjelent eredeti munkájának köszönheti: *Légtüneménytaná-*nak²⁰. Ha a kétkötetes közel ötszáz lapos művet kézbe vesszük, ma is tiszteletet ébreszt, ha régies kifejezéseivel megbirkózunk, sok érdekességet találunk benne. A mű három részre oszlik. Első, általános részének fejezetei: Léggör, Hörmérték, Szelek, Víznyom tünemények, Léggöri vilány, Légnymás. Második része „A két Magyarhon égalviszonyai“-t mutatja be. A harmadik rész pedig a meteorológia hasznosíthatóságát „Égaljunk befolyása a növényekre“, „Égaljunk befolyása az állatokra“ alcímek alatt.

A mű keletkezéséről maga Berde tájékoztat 1847 márciusában írt előszavában: Berlinben ő is hallgatta Dove professzor meteorológiai előadásait, „gyönyörű leckéit kedves emlékül“ hozta haza. Itt ő maga is tartott e tárgykörből előadásokat, s hallgatói biztatták egy ilyen jellegű szakkönyv írására. „... Az időjárás törvényeivel polgári törvényei felett aggódó nemzetünk eddig elé majd semmit sem gondolt. Ennek oka meglehet egyfelől tán az is, hogy nemzeti irodalmunk ilyenyszerű terményt még nem hozott napfényre, hogy hiányzott egy olyan munka, mely feladatául az időjárás szabályok ismertetését tűzte volna ki. E hiányt akarja most pótolni e jelen munka, s ha célját csak némileg is megközelíti, írója örömmel feledi a ráfordított nem csekély fáradságot“ — vallja. A második és harmadik részről így vélekedik: „Ezen rész meglehet a leghiányosabb, s mégis én erről tartok többet, mint inkább szokta szeretni az édesanya azon gyermekét, mely legtöbb fájdalomba került. Ezt azonban oly reménnyel bocsátom közre, hogy olvasóim nem fogják feledni, miképp töretlen úton, minden vezér nélkül haladni nehéz feladat, s a történetelt eltévedés megbocsátható“.

A könyv megjelenését már 1846. július 9-i számában jelzi a Természetbarát. De csak az 1847. április 1-i szám közli tényként a kötet elkészültét, s rögtön idéz is az Erdélyi Híradó március 28-i számának ismertetéséből. A „Brassai Samu úrnak, a M. Akadémia s több tudományos társaságok 1. tagjának“ dedikált kötetről így vélekedik a kolozsvári lap tudós szerkesztője, az akadémiai levelező tagsággal is kitüntetett Méhes Sámuel: „e művet, mely eddigelé páratlanul áll a magyar irodalom mezéjén, mely szakértő embereink egyhangú magánvéleménye szerint a maga nemében igen jeles, melyből minden ember s kivált minden okszerű gazda hőv tanulságokat meríthet, annál inkább ajánljuk t.c. olvasóink figyelmébe, mivel közösen érzett hiányt pótol, s oly kérdést fejt meg, melyet régebben a m. akadémia pályadíj által akart megfejteni, de akkor még siker nélkül. A munkás szerző, ki az egyfelől általa szerkesztett Természetbarátban oly jeles és szerencsésen népszerűsített cikkeket közöl olvasóival, jelen műve által a tudomány és haza érdekében valóban nagy szolgálatot tesz, mint szintén a kiadó könyvtáros Stein is.“²¹

A felgyorsuló történelmi események forgatagában — úgy tűnik — a kötet megmaradt helyi érdekességnek. Csak 1852-ben közöl róla ismeretést egy pesti lap²². Igaz, ez igen részletes, két folytatásban valósággal elemzi a művet. A kötet eljutott az Akadémia tudósai kezébe, s mikor 11 évi szünet után újra összeült az MTA ünnepélyes közgyűlése, 1858 decemberében, Berde megkapta érette az 1845—1850 között megjelent második legjobb természettudományos műnek kijáró Marczibányi-jutalmat. A tagválasztásokon is jelölték Berdét. A 15 betöltésre került természettudományi osztálybeli levelezői hely egyikére őt választották meg²³. 1860. március 12-én olvasta fel székfoglalóját *A levegői nyirkosság némely égalji befolyása* címmel.²⁴ A légköri nedvességnek a növény és gyümölcs-termesztésre gyakorolt hatását vizsgálja.

Reformkori könyvkiadásunkba Berde egy másik művel is beírta a nevét. Az első erdélyi vegytan könyvet ő fordította. Az 1848. március 14-i Erdélyi Híradó és a március 16-i Természetbarát jelzi, hogy a mű első füzeté megjelent, a II—IV. füzet júniusig kijön a nyomdából. *A chemia iskolája*. Magány és iskolai használatra. Írta Dr. Stöckhardt Fordította Berde Áron chemia r. tanára. 160 a szövegbe nyomott ábrával (Kolozsvárt, 1849)²⁵ — nem tekinthető egyszerű fordításnak. Abban az időben jóval nagyobb jelentősége volt. Az első magyar vegytan könyvet Kováts Mihály pesti orvos írta *Chemia vagy természetitka* címmel Friedrich Albrecht Gren hallei professzor műve alapján. A négy kötet 1807—1808-ban jelent meg, s csak a szerves kémia tartalmazza. A második magyar vegytankönyv szerzője Nendtvich Károly, az első mai értelemben vett tudós kémikusunk: *Az életműtlen műipari vegytan alapismertetei* (Pesten, 1845). Mint írja, Bugáttal és Irinyivel 1841-ben megegyezett a műszavak használatában, néhol, ha kellett, gyártott is szakkifejezéseket. Ekkor még Nendtvich a nyelvészeti purizmus híve, nem fogadja el a nemzetközi műszavakat. A gyufa feltalálója, Irinyi János is tervbe veszi egy *A vegytan elemei* című könyv kiadását, de csak egyetlen füzet jelenik meg belől (Nagyvárad, é.n. — 1847). Ugyahogy Berde munkáját a harmadik magyar vegytankönyvnek tekinthetjük.

Berde fordítása a maga módján alkotó munka volt, neki is meg kellett küzdenie a szakterminológiával. Nem annyira purista, mint Nendtvich, a magyar kifejezések mellé rendszerint zárójelbe teszi a nemzetközi műszót. Alapmunkáját Julius Adolf Stöckhardt akadémiai tanár írta, eredeti címe: *Die Schule de Chemie* (Braunschweig, 1846). Sikerére jellemző, hogy 22. kiadása 1920-ban jelent meg. Ennek első, szerves részét ültette át magyarra Berde 408 paragrafusban, 293 lap terjedelemben.

A Szilágyi Ferenc szerkesztette Múlt és Jelen című kolozsvári hírlap 1848. március 10-i számában ezt olvashatjuk: „Azon időben, midőn a természeti tudományok haladása és befolyása a társasági mint politikai világra nézve oly szembetűnő, egy ilyen munkának hasznos és szüksé-

ges voltát emlegetni szükségfeletti, de nem mellőzhetjük el figyelmeztetni olvasóinkat arra, hogy e munkának igen csinos és díszes külalakja mindenenk figyelmét méltán magára vonhatja...“ Brassai Samu a Vasárnapi Ujság hasábjain²⁶ arra is utal, hogy a kötet módszere kitűnő, mert indukció útján oktat, ezt a módszert használja „a legünnepeltebb vegyész-professzor, Mitscherlich is“. Az egyik legjelentősebb kolozsvári tudományos kiadványnak tartja. A mű további visszhangja elmaradt. A kibontakozó szabadságharc eseményei kerültek előtérbe. A kötet azonban szinte valamennyi erdélyi iskolában kézikönyv, tankönyv lett. 1863-ban Berde elkészítette második, átdolgozott kiadását²⁷, mely két részből áll: Szervetlen vegytan és Szerves anyagok vegytana. Ez 1870 körül maradt használatban iskoláinkban.

A tekintélyes kollégiumi tanár, Berde 1847 júliusában alapított családot, az előkelő református birtokos családból származó, 1824 körül született botházi Szarvadi Karolinát véve feleségül. A lány szép szucsági birtokot²⁸ és házat kapott hozományul, s Berde Áron még hozzávásárolt birtokrészeket. Itt különösen a gyümölcsstermesztésnek kedvezett az éghajlat, úgyhogy Berde rövid idő alatt kitanulta a pomológiát²⁹. Ezután a család Szucságban töltötte a szünidőket. Berdeék házasságából két fiúgyermek született: Jenő (1852) és Béla (1857). Mindketten az Unitárius Kollégium diákjai lettek, majd 1872-ben a megnyílt egyetem jogászhallgatói. Mindkettőjük keresztapja Berde Mózsa volt. A családi életet utóbb idősebbik fiúk, Jenő tüdőgyümőkóros megbetegedése és 1879. december 1-én bekövetkezett halála árnyékolta be³⁰. A másik fiú, Béla akkor már Kolozs megyei főispáni titkár volt.

Berde Áron néhány évi tanári munka után felismerte, hogy az iskolai órákon, ismeretterjesztő előadásokon nagyon kevés emberhez jut el a természettudományos műveltség. Még az iskolázottaknak is hiányoznak az alapismeretei. Ebből kiindulva egy népszerű folyóirat megjelentetésére határozta el magát. Tervében szövetségre talált a Református Kollégium 1845-ben kinevezett természet-, vegy- és számtan tanárában, Takács Jánosban. Közös erőfeszítésükkel indult meg 1846 júliusában a *Természetbarát. Természettudományos folyóirat*. Hetente egyszer, csütörtökön jelent meg. Mindkét tanár szerkesztőként jegyzi, a Királyi Lyceum nyomdájában kivitelezik. Első évfolyama 1846. július 2 — december 31. között az 1—27.; II. évfolyama 1847. január 7 — július 1. között a 28—53. (I. félév), július 8 — december 30-ig az 54—79. (II félév); III. évfolyama 1848. január 1 — június 29. között az 1—16. számot tartalmazza. Összesen tehát 105, egyenként nyolcoldalas száma jelent meg. A megváltozott című *Ipar- és Természetbarát* (Új folyam) keretében 1848. július 2. és november 9. között 38 négyoldalas szám lát nyomdafestéket hetenként kétszeri megjelenéssel. Az utolsó öt számot a Református Kollégium nyomdája hozza ki. A folyóirat végig kis ívű negyedréte alakú.

A szerkesztőtárs 1847. szeptember 23-ig (65. szám) szerepel az impresszumban. Figyelembe véve, hogy egyetlen nagyobb cikkel sem jelentkezett Takács a lapban, s — mint búcsúnyilatkozatában jelzi — alig segíthetett Berdének, a Természetbarát szerkesztését teljes egészében Berde művének tekinthetjük.

E hetilap úttörő szerepet tölt be a magyar sajtótörténetben. Összmagyar viszonylatban a rövid életű pesti Természet (1839. április—szeptember) után a második, Erdélyben az első természettudományos periodika. Az első azon célkitűzésében is, hogy magyar nyelven tudománynépszerűsítésre vállalkozik. Kolozsvár sajtótörténetében a 11. hely illeti meg. A város következő természettudományos periodikája az 1874-ben induló Orvos-Természettudományi Értesítő.

A lap első számában hosszú, aláírás nélküli Előszó a célkitűzésekről szól, a tudományterjesztés nehézségeit vázolja, a nagyközönség hiányos előképzettségére utal, majd így foglalja össze a lényegét: „Lapunk nem unaloműzésre, hanem hasznos ösméreték terjesztésére s a természet jelenségei iránti okszeres figyelemfelkeltésre szánvák, cikkjeink egyébaránt a lehetőleg népszerűek leendenek.“ Az első számok jó részét Berde írta tele. Három-négy cikk kitett egy számot. Többnyire B., Laborfalvi, Laborfalvi Vince, L. V. aláírással vagy név nélkül közli kis tanulmányait, melyek nagy része a meteorológia, a vegytan, természetrajz, mezőgazdaság témakörébe illeszkednek. Rendre kapcsolódnak be a természettudomány iránt érdeklődő tanárok, nevelők, lelkészek: Mentovich Ferenc, Brassai Samu, Gáspár János, Szokodi István (veszprémi tanító), Koronka József, Keserű Mózes (gyulafehérvári kanonok), Jánosy Ferenc, Vida Károly, Baló Benjámín (brádi lelkész), Ábrahám Bogdán (kolozsvári sebészstanár), Lugossy József (Debrecen), Vajkay Károly (ügyvéd), Katona Dienes (piarista tanár), ifj. Szász Károly, Hankó János (bányamérnök) — hogy csak a legismertebb neveket emeljük ki. Számos szignót, álnevet nem is tudunk azonosítani.

Berde második lapalapítása az önkényuralom korára esik. Azokra az évekre, amikor a nemzeti gyász kezd oldódni, amikor a magyarság kezdi sorait rendezni, hogy az új keretek megszabta lehetőségek közt is valahogy vegetáljon. Ez már a második forradalom utáni lapalapítási kísérlet a városban. Az első, a Kolozsvári Lapé Makoldy Sámuel nevéhez fűződik. Ez 1849 novemberétől 1852 júniusáig jelent meg, hetente kétszer, 1850 januárjától háromszor. Minthogy politikai jellege volt, kényszerítették a hivatalos hírek, közlemények, rendeletek, hadi törvényszéki ítéletek közlésére, sőt a lap nagyobb részét ezek tették ki, amivel inkább elriasztotta mint vonzotta olvasóit. Megszűnte után egy negyedévig nem volt magyar lapja Erdélynek.

Berde Áron a Természetbarát szerkesztésével szerzett tapasztalata alapján bizonyára a kolozsvári értelmiség biztatására folyamodott lapalapítási engedélyért. A hatóságok előtt elfogadható személynek számí-

tott, aki nem kompromittálta magát a forradalom idején. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy eredetileg politikamentes lapra kért engedélyt, vagy csak ilyenre kaphatott. 1852. október 2-án jelent meg a *Hetilap* (Gazdászati, műipari és kereskedelmi folyóirat) első száma másfél íven, 12 oldalon, a Római Katolikus Lyceum nyomdája kivitelezésében. December 25-ig megjelent 13 szám. 1853. június 1-től áttérnek a heti kétszeri megjelenésre, úgyhogy ebben az évben december 31-ig 84 számot hoznak ki. Júliustól az eddigi kis formátumról átváltanak a háromhasábosan tördelt ívrét alakra. 1854 folyamán 104 számot, 1855-ben március 21-ig (a megszűnésig) 26 számot jelentetnek meg. Tehát a lap két és fél éves fennállása alatt 227 számot hozott ki. Mindvégig az impresszumban ez áll: „A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara befolyása mellett szerkeszté Berde Áron“. Ez a megjelölés kétélű fegyver volt: a Kereskedelmi és Iparkamarát Kolozsváron 1851. január 11-én alapították meg Dietrich Sámuel elnökletével bécsi utasításra. Mint pártoló intézmény, valamelyes védettséget biztosíthatott Berdének a hatóságokkal szemben. Ugyanakkor az 50-es években a Kamara a nagyközönség előtt — mint minden hatalmi kezdeményezés — népszerűtlen volt, s ez részben rávetült lapjára is.

A *Hetilap* mint kordokumentum egyedülálló e pár évre nézve. Követni lehet, miként indult meg a magyar szellemi-gazdasági élet Erdélyben a forradalom után. 1854 februárjában Mikó Imre itt közölt cikkével készíti elő az Erdélyi Gazdasági Egyesület újjáalakuló gyűlését. Az Iparkamara hírei mellé az EGE hírei is rendszeresen felsorakoznak, 1854 decemberében (98—102. sz.) *A magyar irodalom Erdélyben* címmel kapunk egy hosszú névsorral kísért összefoglalást.

Talán csak akkor értjük meg, miért fáradt bele Berde a szerkesztésbe, ha elolvassuk Ürmössy Lajos sorait: „Szinte hihetetlen, hogy a legártatlanabb dolgokkal tele töltött *Hetilap*ért szerkesztőjét, Berde Áront majd minden héten megidézték a rendőrséghez, hosszas vallatások alá fogták egyes szavakért, avagy egész cikkért, mind hiába védekezett a szerkesztő a cenzúra előzetes megtörténtével, az ilyen érvek mentségül el nem fogadtattak, s nagyon is megköszönhette a szerkesztő, ha az egyszerű leszidással megmenekülhetett a komolyabb bajoktól.“³²

A *Hetilap* megszűnte után egy egész évig Erdélynek nincs egyetlen magyar lapja sem. Az 1856. március 31-én megindított Kolo'svári Közlöny³³ szintén Berde Áron nevéhez fűződik. Keletkezéséről Ürmössy Lajos így ír: „Még múlt év (1855) tavaszán Berde Áron és Vida Károly egy lap megindítása érdekében Szebenbe utaztak Schwarzenberg kormányzóval való értekezés végett. De az engedély nem adatott meg. Látva Berde s Vida a nehézségeket, felhagytak a külön való lap tervezésével, hanem egy közös lap kiadásában egyeztek meg, mihelyt az engedélyt kinyerhetik. Ez ügyben való fáradozásaikat végre siker koronázta, amennyiben március elején értesítették, hogy egy politikai lap

kiadására az engedély megadatik, mely engedmény kieszközlésében nagy tényezők voltak Mikó Imre és Jósika Samu báró. A Bach-kormány népszerűségét mi sem jellemzi jobban, mint Jósika Samunak azon nyilatkozata, mit a Kolozsvári Közlöny érdekében tartott összejövetel alkalmával mondott, midőn a lap kiadása megengedett, hogy: a kormány mellett egy szót se írjon a lap, bármily hasznos intézkedést is tenne olykor; de viszont ellene se, mert könnyen a lap felfüggesztésével fog végződni a dolog“.

A hetente kétszer az Erdélyi Múzeum című melléklettel megjelenő lapot Vida Károly felelős szerkesztőként, Berde tulajdonos kiadóként jegyzi. Előállítója a Római Katolikus Lyceum nyomda. Az Előfizetési felhívás jelzi, hogy az Erdélyben körülbelül 1100 négyzetmérföldön 600 helységben élő körülbelül 600 000 magyar igényeit tartják szem előtt. „Kell-e mondanunk, hogy annyi jeles talentom, mely korábban szétszórva hallgatag magányba rejtőzködött, csak kellő alkalom- és térre vár, melyen nyilatkoznia s érvényre vergődnie lehessen, hogy egy szellemi gyűlhely, melyen egymással találkozassunk, s érzelmeinket úgy, mint gondolatainkat egymással kicserélhessük kiáltó szükségünké vált; hogy egy erdélyi magyar lap az itt létező magyar egyesületnek közlönye és fenntartó lelke, újaknak eszköze és ösztöne leend, hogy az végre magában a legáltalánosabb egyesülés minden jónak és szépségnek előmozdítására!“

A Vida szerkesztette lapban alig találunk néhány tartalmasabb cikket, csak apróbb politikai, közéleti híradások töltik ki. Bizonyára az Erdélyi Múzeum hozta a közérdeklődésre számot tartó tárcákat. Ennek ma már egyetlen példánya sem lelhető fel Kolozsváron³⁴. Vida szerkesztő állandóan polemizál, s Ürmössy Lajos szerint rövidesen Berde és Vida között is nézeteltérések robbantak ki a lapot illetően. Berde a lapindításkor kötött szerződés értelmében nem bocsájthatta el Vidát, így inkább beszüntette a lapot. A június 29-i 27. szám ezen titokzatos értesítést közli: „Miután a Kolozsvári Közlöny jelen viszonyai mellett, amelyeket megváltoztatnom nem lehet, nem állhat fenn, magam és a közönség iránti kötelességemnek tartom, hogy azt ezennel megszüntessem. (...) Berde Áron tanár és kiadó tulajdonos.“ Ugyanabban a számban Vida megteszi a válaszlépést: „Miután Berde tanárral kötött szerződése 5. pontja szerint a Kolozsvári Közlöny megszüntével és a Magyar Futárral mint amavval nekem egyszerre engedélyezett lappal léphetek annak helyébe: ezennel van szerencsém tisztelt olvasóimat értesíteni, hogy ezentúl lapjainkat Magyar Futár cím alatt küldendjük szét...“ S valóban a következő számok már e címmel jelennek meg, és sikerül a lapot 1859 végéig fenntartani. Vida később maga mellé veszi szerkesztőtársnak Finály Henriket.

Abban az időben nagy dolog volt egy lapalapítási engedélyt kijárni, s így a magyarság ügyének számíthatott Berde érvényes engedélyének felhasználása. „Berde a tudomány terén vívott közelismerést ki, a gaz-

dasági ágban tekintély volt, több társadalmi mozgalomban részt vett, úgyhogy neve imponált bármely lap élén, és így még a politikát űző lapban is“ — állapítja meg Ürmössy Lajos. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy Berde kereste-e Mikó Imre támogatását, vagy éppen a gróf biztatta lapja újraindítására a tudós tanárt. A *Kolozsvári Közlöny, Politikai, tudományos és szépirodalmi lap* 1856. október 1-én újra indult. Tulajdonosa és felelős szerkesztője Berde Áron. Az Ev.Ref. Főtanoda nyomdájában készült ívrét alakban, heti kétszeri megjelenéssel. Az előfizetési felhívásból kiderül, hogy egy héttagú szerkesztőség támogatja Berdét: Dózsa Dániel, Fekete Mihály, Gyergyai Ferenc, Halmágyi Sándor, Kócsi Károly, Kriza János, Vass József tagokkal. A 31 támogató névsorában szerepel Mikó Imre mellett Gámán Zsigmond, Jakab Elek, Kőváry László, Sámi László, Teleki Domokos.

Az első szám politikai hitvallással felérő vezércikkét maga Mikó Imre jegyzi *Nézeteim e lap feladatáról* címmel. Itt csak a szerkesztésre vonatkozó intelmeiből idézünk: „Ezzel már két magyar lapja van Erdélynek; hitem szerint egymás mellett mindkettő megállhat, ha bebizonyítja, hogy nem magánszenvedélynek, nem önző céloknak, de egyedül a közjónak kíván szolgálni, mi szerkesztőknek és munkatársaknak kötelességükké teszi azt: hogy *kormány, vallás, haza és nemzet iránt hódoló tisztelettel, a társnépek és osztályok iránt kellő figyelemmel legyenek, személyes vagy mellékes érdekeknek, meddő és illedék sértő vitáknak helyt ne adjanak, igyekezzenek lapjaikat tudomány, jó ízlés, tiszta nyelvezet, vagyis beltartalom és külső által becsessé tenni. Legyenek folyvást erősek a dolgokban, mindig szelídek és illedelmesek a modorban.*“

Epp Mikó és a hangadó erdélyi magyar politikusok támogatásának köszönhetően a Kolozsvári Közlöny Erdély Pesti Naplójává, félhivatalos szócsövénévé vált. Ez egyben az első mai értelemben vett hírlapunk. A cenzúra fokozatos enyhülése lehetővé tette, hogy mindennel foglalkozzék, ami a korabeli olvasókat érdekelte. Volt benne politikai-gazdasági vezércikk, tanulmányokat, szépprózát és verseket közlő tárca, belföldi levelezés, Kolozsvári Napló (vegyes hírek) rovat, Külföld (külpolitikai)-összeállítás, Nyílt posta és hirdetési anyag. Állandó témája a Mikó-féle Múzeum-alapítás. November 19-én Mikó *Az EME ügyében — a szabályzat és az EME ügyének pillanatnyi állása* címmel közöl vezércikket. Megkezdődik a Múzeum céljaira tett ajánlatok listájának közzélése rögtön a fejléc alatt: 1857 májusában már az 1500-as sorszámú megajánlásoknál tartanak. Berde *Szellemi érdekeink* címmel négyrészes cikksorozatban az iskolaügyről értekezik, *Mitől melegsünk* címmel pedig kétrészes kémiai vonatkozású felvilágosító írással szerepel.³⁵

Az 1856. december 31-ig megjelent 27 számot még Berde szerkesztette. 1857. április 1-én az 53. számtól áttérnek a heti háromszori megjelenésre. Az 56-os számban történeti beszélyre kiírt pályázati bírálóbizottságban Dózsa Dániel mint a Közlöny főmunkatársa szerepel. Úgy tűnik,

hogy április 1-ével Dózsa kezébe kerül a tulajdonképpeni szerkesztői munka. Dózsa viszont új engedélyt kellett hogy kíváltson, ami nagyon nehézkesen intéződött még ekkoriban is. Csak az 1859-i negyedik évfolyam február 4-i 16. számában jelzi Dózsa: „Most a tulajdonosi jog és felelős szerkesztőség legmagasabb helybenhagyás és engedély folytán reám átszállítván a mai napon kezdve a Kolozsvári Közlöny szerkesztését nevemre átveszem“. Azt is leszögezi, hogy a lap eddigi irányában nem lesz változás. Eszerint a Kolozsvári Közlöny 181 számát jegyzi Berde felelős szerkesztőként, de csak az első 50—55 számot szerkesztette teljesen. A lap Ocsvai Ferenc, Kőváry László majd Sándor József szerkesztésében 1873-ig fennmaradt és megőrizte félhivatalos vezető szerepét.

A közgazdász egyetemi tanár. A kolozsvári jogi oktatás gyökerei 1581-ig vezethetők vissza, amikor a Báthory István alapította egyetemen jogi kar is létesült. A tulajdonképpeni akadémiai oktatás a Mária Terézia kezdeményezésére 1774—1775-ben megnyílt hároméves jogi tanfolyammal kezdődött, mely az orvosi és bölcsészeti karokkal egyetemmé nőhetne volna ki magát. A forradalom következtében a felekezeti tanintézetek beszüntették jogi kurzusaikat, s mivel az 1850-ben közzétett rendelet értelmében csak állami tanterv szerint és német tannyelvvvel működhetek volna, beindításukra nem volt remény. A bécsi kormány 1851 augusztusában elrendelte Szebenben és Kolozsvárt egy-egy császári-királyi jogakadémia felállítását. A szebeni meg is nyílt, a kolozsvári — a tannyelv körüli nézeteltérések miatt — beindítása egyre halasztódott³⁶. Erre csak az újra összehívott szebeni országgyűlés határozata nyomán 1863-ban került sor, amikor Bécs már a magyar tannyelvet is engedélyezte. A kiírt 6 rendes tanári állásra körülbelül 20-an nyújtottak be pályázatot a fő-kormányshoz. A november 13-án kinevezett tanári kar egyetlen tagja Berde Áron kap rendes tanári (politika, nemzetgazdaság szak) besorolást. Ő a legidősebb, akadémiai levelező tagságával messze kiemelkedik a pályázók közül. Egyik tanárt sem tarthatták elég megbízhatónak az igazgatásra, úgyhogy mádэфalvi Istvánffy Pál nyugalmazott főkormányshéki tanácsost bízták meg e tisztségek ideiglenes ellátásával³⁷.

Az ünnepélyes megnyitóra december 7-én a Királyi Líceum nagytermében kerül sor. A piarista templomban tartott istentiszteletet követően „Istvánffy kirívó száraz hivatalos beszédje után Berde Áron tanár tartott egy helyzethez méltó nagy beszédet“³⁸.

Berde jelentkezése és kineveztetése a jogakadémiára nem előzmények és következmények nélküli. Egyik nekrológrója szerint³⁹ már 1849. április 17-én Csányi László kormánybiztosnál folyamodott az országos jellegű Királyi Líceum egy gazdasági tanszékéért, akkor nem került sor kinevezésére. 1863-as kinevezését az unitáriusok tartották sérelmesnek. Berde levélben értesítette egyházát új alkalmazásáról, kérve, hogy mentsék fel kötelmei alól: „kebelem felzajló érzelmei között huszonkét évi kedves

kapocs megszakadása folytán támadó fájó érzés kíséretében teszem a M(él)t(ósá)g(o)s és Tiszt(eletes) E(gyházi) K(épviselő) Tanácshoz azon nyilatkozatomat, hogy én sok évek során elfoglalt tanári állásomból kilépni kívánok, s ezen kívánságom helybenhagyását a Mtgs. és Tiszt. E. K. Tanácstól tisztelettel kérem“. Tisztában van azzal, hogy vallásközösségéhez kötődő szerződését egyoldalúlag nem bonthatja fel, de reméli: tekintettel 22 évi szolgálatára, s arra, hogy elfoglalandó állásában is közvetve — unitárius hallgatók képzése által — szolgálni fogja egyházát, kegyesen hozzájárulnak a szerződésbontáshoz. Egyben felajánlja, hogy fizetés nélkül tovább tanítja 1864 januárjától is szaktárgyait, míg megfelelő új tanárt képeztet ki egyháza. Kéri, hogy lakásában hagyják meg⁴⁰.

Az E. K. Tanács e bonyolult ügy véleményezésére hattagú bizottságot nevez ki, elnöke Brassai Sámuel. A december 13-án tárgyalt jelentés⁴¹ igen sérelmesnek találja egyrészt Berde eljárását, hogy egyháza előzetes jóváhagyása nélkül pályázott, másrészt a főkormányzszékét, mely egyházi hozzájárulás nélkül tárgyalta a pályázatot. Berde tanári kinevezését — arra való tekintettel, hogy jelenleg is hallgatói közül több mint 30-an unitáriusok — nem kérdőjelezi meg, de kötelezi őt az 1500 forint tanulmányi költség visszafizetésére. Egyben kijelenti, hogy ez a példa nélkül szerződésfelbontás a jövőre nézve nem szolgálhat előzményül. A bizottság három tagja ellenvéleményt nyújt be, mely szerint Berde 22 évi szolgálatával eleget tett kötelmeinek, s a visszafizetést el kell engedni. Ha per lenne a dologból, az egyház kellemetlen fénybe kerülhetne. Átírnak a főkormányzszéknek is, mely a február 21-én tárgyalt válasz⁴² szerint a kinevezéssel nem sértette meg az egyházi autonómiát. A rövid pályázati határidő, s az egész haza érdekébe vágó ügy nem hagyott időt az egyház véleményének kikérésére. Az egész ügy az 1864. szeptember 4-i egyházi Főtanács elé kerül, mely végül elengedi a tandíj visszafizetését, s lakásában hagyja Berdét mindaddig, míg tanít a kollégiumban⁴³.

Istvánffy 70 éves koráig, 1867-ig viselte a jogakadémia igazgatói tisztségét, utána ez Jakab Bogdán nyugalmazott főkormányzszéki tanácsosra szállott. Őt rövidesen főispánnak nevezték ki, úgyhogy 1869-ben végre megbízták az arra legilletékesebbet, Berde Áront az igazgatással, ő természetesen óráit is megtartotta⁴⁴.

Vass József 1868-ban megjelent lexikon szócikke szerint Berde alaptárgyai mellett a statisztika, pénzügytan, az osztrák birodalomhoz tartozó országok történelme és etika rendkívüli tanítására is feljogosította. Oráin a „mélység- s alapossággal előadási tiszta, szabatos modort párosított“. Kéziratos Nemzetgazdaságtan könyvét a következő évben szándékozott sajtó alá bocsájtani⁴⁵. A tudomány vesztesége, hogy ez a mű soha sem látott nyomdafestéket.

A jogakadémia végig a Katolikus Főgimnázium második emeletén működött. 1633 kötetes szakkönyvtára 1872-ben beolvadt az egyetemi

könyvtárba. Tanárai közül Berdét, Groisz Gusztávot, Haller Károlyt, Csiky Viktort és Kolosváry Sándort egyetemi tanárokká nevezték ki. Berdét és Groiszot a Jogtudományi Közlöny a kolozsvári jogakadémia díszeként említi⁴⁶.

Az 1867-es kiegyezést követően nyilvánvalóvá lett, hogy az országnak szüksége van egy második egyetemre. Természetszerűnek tűnt, hogy ezt Kolozsvárt állítsák fel, mivel itt működött már egy Orvos-sebészeti Tanintézet és egy Királyi Jogakadémia, az Erdélyi Múzeum-Egyesület pedig gazdag gyűjteményével segítette az oktatást. A jogakadémia — Berde Áron javaslatára — már 1867 októberében indítványozta a szakminisztériumnak, hogy a két felsőfokú tanintézetet emeljék fakultási rangra, s tekintsék a kialakítandó egyetem magvainak. Az ötletet Eötvös József miniszter felkarolta, de a kivitelezés már utódjára, Pauler Tivadarra maradt. Ő elérte, hogy Ferenc József 1872. május 29-én engedélyezze az egyetem megnyitását az országgyűlés utólagos jóváhagyásának reményében. A több mint 120 jelentkezőből kiválasztott 34 rendes és 5 rendkívüli tanárt 1872. szeptember 29-én nevezi ki Ferenc József. Az első kinevezettek között Berde Áron is szerepel.

Október 19-én a Katolikus Líceum dísztermében gróf Mikó Imre miniszteri biztos kezébe mindnyájan leteszik az esküt, megválasztják az egyetemi hatóságokat, s megalakítják az egyetemi tanácsot. Első rektorul Berde Áront, rektorhelyettesül Brassai Sámuelt választják egyhangúlag. Ezzel a két legidősebb professzort tisztelték meg, egyben a helyi elvárásokra is tekintettel voltak. Brassai a város legnagyobb tudósaként élt a köztudatban. Berde meg az egyetem egyik elődjének tekinthető, de az egyetemalapítás eszméjét is melengető jogakadémia tekintélyes igazgatója volt. Az 53. évében járó Berdének alaposan meggyűlt a baja az egyetem beindításával. Rá hárult a segédszemélyzet alkalmazása: egy-egy állásra húszan is jelentkeztek, többnyire a megszűnt főkormányzók alkalmazottai. Nagy gond volt a helyiségek biztosítása. A jogi kar továbbra is a líceum (Római Katolikus Főgimnázium) II. emeletén, a jogakadémia termeiben maradt⁴⁷.

Az egyetemi rektor-beiktatási ünnepséget november 10-re, vasárnapra tűzték ki, ezt a napot a város örömnepévé tették: délelőtt minden felekezet hálaistentiszteletet tartott, fél tizenkettőkor a líceum III. emeleti dísztermében igen előkelő közönség, főpapok jelenlétében Groisz Gusztáv jogászkarri dékán beiktatta Berdét, aki ezután elmondta székfoglaló beszédét⁴⁸. Délután a Redutban díszebédet tartottak a város szinte valamennyi értelmiségijének részvételével. Este a színházban díszelőadásra került sor, az egész várost kivilágították. Mindenütt Berde képviselte az új egyetemet. Életét, beszédét a helybéli és fővárosi lapok is ismertették, a Vasárnapi Újságban a Brassaiéval együtt az ő portréja is címlapra került Szász Károly méltató vezércikke kíséretében⁴⁹.

Berde 1873. október 12-én adja át a rektori széket az Orvosi kar részéről választott Schulek Vilmos szemészprofesszornak. Beszámoló beszéde⁵⁰ inkább adatok felsorolását tartalmazza. Mint kiderül, az első két félévben 269 illetve 278 volt a hallgatók száma, s ezek nagy többsége (170-en felül) jogot tanult. Utal arra a kitüntetésre, „melyben őfelsége az egyetem tanárait részesítette, megengedvén az illető karoknak, hogy a tiszteletbeli tudori oklevelet a kar nem tudor tagjai részére kiállítsák“. Az 1873/1874-es tanévben Berde a prorektori tisztséget viseli. De mivel a tanév közepén a rektor átpályázik a budapesti egyetemre, míg az Orvosi kar kiválasztja utódát, Machik Béla belgyógyász professzor személyében, megint rá hárul a vezetés terhe. A Schulek megindította folyamat, a Budapest felé elvándorlás csak Berde életében, 1891-ig a 16 legtehetségesebb tanáratól fosztotta meg a kolozsvári egyetemet. Machik rektori beszámolójából kitűnik, hogy a tiszteletbeli doktori oklevelet a jogi karon Berdének, a bölcsészeten Brassainak, Koch Antalnak, Martin Lajosnak, az orvosin Mina Jánosnak kiadták⁵¹.

A következő tanévek egyetemi értesítői⁵² alig tartalmaznak adatokat Berdére nézve. 1883/1884-ben a Jogi kar dékánja, a következő tanévben prodékánja volt. Néhány cikke, tanulmánya jelent meg a napi sajtóban, pár alkalommal miniszteri biztosnak küldték ki volt iskolája érettségi bizottságába.

Átnézve a Berde egyetemi működésére eső 17 tanév és 1 félév idejére meghirdetett előadásait, ezekből kiderül, hogy alapkurzusa a Nemzetgazdaságtan volt, melyre az első szemeszterben heti öt-öt órát, a másodikban heti öt órát szánt. Ezt rendszerint a II. éves joghallgatók látogatták. A Pénzügytan csak a második szemeszterben került előadásra heti 4—6 órában. Ezek mellé heti 1—2 órás szakkurzusokat (Bankrendszer, Bankügyletek, A bankjegyről, Államkölcson, A szocializmusról, Államhitelügy, Vasúti politika) illesztett be egyik-másik tanévben, többségük valamely aktuális gazdasági kérdéshez kapcsolódott, s ingyener előadásként a nagyközönség is hallgathatta.

1888. október 11-én a Jog- és Államtudományi kar megünnepelte Berde, Haller és Groisz Gusztáv negyedszázados tanári jubileumát. A tanártársak tisztelgése, bankett után a joghallgatók fáklyás menettel vonultak az ünnepelek lakásához. Berde ablaka előtt Fuchs Salamon joghallgató így fejezte ki elismerését: „Ez ama hódoló tisztelet, mellyel viseltetünk a tudós iránt, ki immár egy emberöltőn át folyton munkálkodik, lankadatlanul, fáradhatatlanul; ki küzdött folyton ama nagyszerű tan mellett, melynek még tudományos voltát is kétségbe merték vonni, lelkesített a haladásra azon elvekkel, melyeknek gyakorlati helyes alkalmazása kiváló helyet biztosíthat egy nemzetnek a világegyetem örökkévaló rendszerében; lelkesített ama tudomány mellett, midőn az még hazánkban alig gyermekkorát élte, a hajnalodás korszakában ott haladt a jelesek élén, magasan lobogtatva a tudományosság messzire világító fák-

lyáját.“ Berde hosszabb beszédben köszönte meg a ritka tiszteletadást: „E jelenet, a fáklyás menet pályám kezdetére emlékeztet, midőn tanári állásom elfoglalásakor egy lelkes ifjúság szintén fáklyás menet kíséretében üdvözölt. Akkor e megtiszteltetés a tehetségeimbe vetett reményre valló alapeszme, az előlegezett bizalom volt, melyet megvalósítani tanári pályámon feladatom volt. A mostani megtisztelő jelenet egy hosszú tanári működés után történik. Ha Önök nem az évek hosszú sorát, hanem az években végzett tanári működés sikerét látják, s annak tudatával jöttek hozzám, az rendkívül lekötelez, mivel azt mutatja, hogy tanári kötelességemet teljesítettem. Igen, én egész életemben tanultam és tanítottam. Tanultam, hogy az előttem élt és velem egyidőben élő szakemberek eszméit, nézeteit megismerjem, s azok által magamat erősítem, tanítottam, hogy a műveltség terjesztése, az ifjúság képzése által hazámnak erkölcsi és munkaerőt fejlesszek“⁵³.

Ugyanazon tanév végén Kolosváry Sándor rektori jelentésében⁵⁴ már ez olvasható: „Mély sajnálattal kell megjegyeznem, hogy e kar tiszteletet érdemlő egyik jubilált tagja, dr. Berde Áron, a nemzetgazdaságtannak ny. r. tanára bekövetkezett betegsége okán a II. szemeszterben nem tartotta meg előadásait. A kar felterjesztésére, miniszteri engedéllyel, a helyettesítéssel dr. Vályi Gábor ny. r. tanár bízott meg.“ Berde 1889 júniusában kénytelen nyugdíjaztatását kérni, melyet jóvá is hagy a minisztérium, s egyben „hosszas és buzgó szolgálata közben szerzett érdemeiért a Miniszter Ő Nagyméltósága köszönetét és elismerését“ tolmácsolatja az egyetemi tanács útján⁵⁵. Berde tanszéki utóda 1891. augusztus 31-től dr. Pisztóry Mór, a pozsonyi jogakadémia korábbi tanára.

Berde egyike az első magyar hivatásos közgazdászoknak, erdélyi, kolozsvári viszonylatban a legelső. Németországi tanulmányai során hallgatta az 1830-as, 1840-es évek vezető német közgazdászának, a heidelbergi Karl Heinrich Rau professzornak az előadásait, de utána jó két évtizedig legfeljebb csak egy-egy cikkében érintett közgazdasági kérdéseket. Úgyhogy, amikor elnyerte a kolozsvári jogakadémia tanszékét, alaposan fel kellett frissítenie ismereteit, be kellett hoznia lemaradását. Minden bizonnyal kora legjobb külföldi szakirodalmát használta fel. Kérdés, hogy ezt az 1860-as évek közepére kidolgozott kurzusát később felfrissítette, módosította-e. Hiszen negyed századig volt e tárgy egyetlen kolozsvári előadója.

Mi megelőzszünk a tanszéki utódnak, Pisztóry Mórnak a megállapításaival. Berdét halálakor a professzor az amerikai Charles Henry Carey magyar követőjeként méltatta⁵⁶. Carey (1793—1879) az amerikai közgazdász-iskola megalapítója volt, aki szembefordult a hagyományos angol iskolával. Különösen értékelmélete hatott újszerűen. A jogász-professzorek irodalmi munkásságának számbavételekor Pisztóry így jellemzi elődje munkásságát: „a nemzetgazdaságtannak számos problémáját éles logikával és eredeti önálló felfogással fejtette. A természettudós

és nemzetgazda kettős látkörével sok olyan megfigyelést tett, mely egészen új szempontokból világította meg a gazdasági kérdéseket. (...) Sajnos, hogy teljesen kidolgozott nemzetgazdaságtani kézikönyve nem látott napvilágot, sőt annak kritikai ismertetésére sem nyílt alkalom.⁵⁷ Nekrológjai a Nemzetgazdaságtan mellett még Az európai és észak-amerikai nemzeti bankok ismertetése című kéziratát is számon tartják. Nem kizárt, hogy a fővárosba áttelepülő Berde Béla ezeket valamelyik ottani kéziratárban helyezte el.

Kapcsolata egyházával és halála. Berde aránylag hosszú élete az egyháztörténet két különböző szakaszát fogja át. Ebből fakad, hogy viszonya az unitárius egyházhoz igen megváltozik, némileg ellentmondásosnak tűnik.

Élete első szakasza az értelmiség-képzés azon korszakára esik, amikor ez csak egyházi keretekben volt megvalósítható. Az elemitől a kolozsvári kollégium filozófiai kurzusának elvégzéséig más iskolázási lehetőség nem kínálkozott. Ezután már választhatott volna világi vonalat is, például a bánya-akadémia hallgatójaként, de kapva kapott az egyházi ösztöndíj-rendszeren. A külföldi taníttatás akkori felfogás szerint őt egy életre lekötölte egyházával szemben. Ő volt az első, aki kinőtt az egyházi keretből, s kérte e kötöttsége megszüntetését. Utána olyan magasra ívelt pályája, hogy egyháza, mely addig jóformán csak gazdag főurakat, főtisztviselőket választott meg a főgondnoki tisztségbe, elismerve tudományos-közéleti megbecsültségét, érdemesnek találta a világi vezetésre. A feudális jellegű egyházi gondolkodástól a polgári szemlélet diadalmaskodásáig vezető átállás tükrözi ez.

Mint külföldről hazatért akadémista a professzorság mellett az 1840-es években mindazokat a tisztségeket viselte hosszabb-rövidebb ideig, amelyeket tanár-elődei századokon át magukra vállaltak egyházi téren.

1845-ben a felszentelendő teológusok zsinati vizsgálati bizottságának elnöke. A homoródalmási zsinaton beszédet is mond *Miért van, hogy a vallás ahelyett, hogy összekötne, egymástól elrekeszt, s hogy lehetne ezen segíteni?* címmel⁵⁸. Ebben természettudósként, a természet összhangját hozza fel példaként, mint amely egyesül illik Istenhez, a keresztény vallás szelleméhez. Hogy a vallás még sem tölti be az összekötő kapocs szerepét, annak okát a vallások papjaiban látja. Ezek ugyanis Jézus tudománya helyett Jézus személyét helyezik előtérbe, s így jönnek létre a különböző irányzatok, felekezetek. A jövő papok feladata megteremtteni a Jézus hirdette egyezséget, „magoknak a tanítóknak kell a míveltség terjesztése által elkészíteni a nép szívét a szeretet összesítő vallására”. Később is hangoztatott eszméjét már itt kifejti: „... a vitatkozás, a véleménybeli különbségből eredő surlódás magában nem rossz dolog, ha az eszmék országának határai közt marad, ha a surlódást a

gyakorlati életbe át nem vesszük.“ A jövő lelkészeinek feladatát így összegezi: „E szerint ti vagytok egyházi tanítók, kiknek legszebb alkalmatok van a népművelésre áldásos hatást gyakorolhatni, kezetekben a kolcs, mely szívét feltárja a józan vallásos érzések befogadására, s a közhasznú ismereteknek utat nyit a nép szelleméhez.“ Mint kitűnik, Berde főleg a lelkészek népművelői, oktatói feladatait helyezi előtérbe.

Berde a filozófiai tanfolyam elvégzésekor az azzal összekapcsolt teológiát is tanulta, s mint egyházával szerződésre lépett felekezeti tanárnak, az egyházi szabályok szerint fel kellett volna magát szenteltetnie. Az 1846 júniusában tartott főtanács a 32. pontban fel is veti, hogy a tanárok közül Brassai és Berde még nincs pappá szentelve. Brassainak ajánlják, Berdét — szerződéséből kifolyólag — kötelezik, hogy a következő zsinaton szenteltesse fel magát. A forradalom zavaros éveiben elmaradtak a zsinatok, s feledésbe merült Berde felszentelése. Ő maga is — úgy tűnik — vonakodott ettől. Így Berde lett a második unitárius tanár, aki nem volt egyben lelkész is. Alighanem Brassai és Berde egyaránt természettudományos meggyőződésből fakadóan nem találta becsületesnek beállni a lelkészek sorába. Pedig mindketten egyházi belső emberként akár a püspöki székig eljuthattak volna.

1846—1848, majd 1852—1860 között a defensor matrimonii (házasságvédő) tisztséget tölti be az akkor még egyházi keretekben zajló válóperekben. E tisztségénél fogva a főpapi szék tagja volt, s e minőségéről csak 1867-ben mondott le. 1858-tól 1862 szeptemberéig pénztári jegyző és számvevő bizottsági írnok.

Mint arra már rámutattunk, 1863-1864-ben valóságos jogi vitát okozott az egyházi vezetésben Berde példa nélkül álló lépése, mellyel világi állást pályázott meg, s kérte kötelmi levele és esküje alóli felmentését. Ugyanakkor szép gesztus részéről, hogy óráit még két teljes tanáéven át minden bérezés nélkül ellátja, nehogy zavart okozzon iskolája működésében. Közel tíz év telik el, s az első rektor dicsőségét is viselnie kell, míg egyháza napirendre tér hűtlensége felett.

Berdét 1873-ban megválasztják iskolai felügyelő gondnoknak, majd innen 1876-ban a főgondnoki székbe vezet útja. Az augusztus 27—28-án tartott árkosi zsinaton választották Ferencz Józsefet püspökké, a főgondnokságra Berde Áronon kívül Berde Mózsza, Paget János, Jakab Elek és Brassai volt még jelölve. Jellemző Berde tekintélyére, hogy a leadott 96 szavazatból 83 rá esett, unokatestvére 2 szavazatot, a többiek 1—1-et kaptak. Ő volt az első „doktor-főgondnok“, aki szellemi teljesítményével vívta ki ezt a megtiszteltetést. 1889-ig rendszeresen eljár a zsinati és főtanácsi ülésekre, de nem sok nyoma van a jegyzőkönyvekben szerepvállalásainak, felszólalásainak. Haláláig meghagyják a főgondnokságban.

1885 augusztusában ő is részt vesz a Dávid Ferenc Egylet megalapításában, s alapító tagként tevékenykedik. Az Unitárius Közlöny első,

1888-as kötetében cikkel is szerepel: *A pap a nemzetgazdaságban*. Ugyancsak 1888-ban a Keresztény Magvetőben közöl egy hosszabb dolgozatot *Kapcsolatok az emberiség haladásában* címmel. Az emberi kapcsolatok fejlődését követi nyomon a rabszolgaságtól az amerikai demokráciáig. Ez utóbbiról így nyilatkozik: „Észak-Amerika néhány státusának felkelése és győzedelme az angolok felett, meghozta az észak-amerikai státusok alkotmányát, az egyenlőségnek és szabadságnak e földön való megtestesülését. A Krisztus által hirdetett egyenlőség országa a mennyből leszállott a földre.“ Ha e sorok ma már naivnak is tűnnek, abban a kontextusban, ahogy szembeállítja az amerikai demokráciát a szocializmussal, Berde meglátását sok szempontból igazságosnak véljük: „De midőn a jogegyenlőség megvalósult, előáll az élvezeti egyenlőség utáni sóvárgás; a gazdagok és szegények közti különbség eltüntetése. Erre törekszik a szocializmus, melynek gazdasági rendszerével megszűnne a család, a férj és nő közti mai viszony, a szülők és gyermekeik közti kapocs, az egyéni tulajdon, a vagyonszerzési vágy és annak minden eszköze; megszűnne a mai jogrend; megszűnnének a mai társadalmi viszonyok; megszűnne a vallás és annak organumai, a papok és templomok. Vallástalan emberek számára vallástalan társadalmi és gazdasági rend következne. Vajon lehetséges e rendszer? Némelyek azt vélik. Azonban az emberi természet azt tanítja, hogy ez lehetetlen.“ Berde még csak teoretikusan fogalmazta meg állítását. Mi egy század elmúltával, az emberiség leggyászosabb kísérlete után saját bőrünkön tapasztalva tanúsíthatjuk Berde igazát.

Berde halálakor nem alaptalanul kiáltott így fel Boros György: „Vajh támad-e férfi sorainkból, ki meg tudjon futni oly hosszú pályát, s arról annyi előnyt árasszon egyházára, mint Berde Áron tevé?!“⁴⁵⁹

1888 késő őszen Berde Áront séta közben szélhűdés érte, de pár heti fekvéssel valamennyire összeszedte magát. „Bár gyenge és beteg volt már, egyetemi előadásaira felment és azokat rövid ideig folytatta, ámde a kész lélek mellett erőtlén volt a test. Végül nyugalomba vonult, s kedves szucsági jószágán igyekezett fellelni a foglalkozást“ — emlékezik róla Boros György. Halála előtt is nem sokkal járt nála, s meglepetéssel tapasztalta, hogy a bénasággal küzdő embernek megmaradt a szellemi ereje, emlékezőtehetsége. Berde valósággal túlélte korát, így halála sem volt váratlan.

Tanárai közül már csak Brassai élt, kortársai közül alig néhányan, s — minthogy már három éve nem tanított — diákjai többsége is távozott az egyetemről. Kevesen voltak, akik emlékeztek azokra az időkre, amikor Berde a természettudományok itteni hirdetője, amikor az egyetemi lapszerkesztő, a jogakadémia díszje vagy az egyetem első rektora volt.

Berde halála hosszas szenvedés után 1892. január 25-én reggeli 1 órakor következett be. A család és az Unitárius Vallásközönség Egyházi

Képviselő Tanácsa gyászjelentéseket adott ki, a kolozsvári három nagy napilap, az Ellenzék, a Kolozsvár és az Erdélyi Híradó hosszabb-rövidebb hírekben beszámolt a halálesetről, többnyire Szinnyi alanján vázolták Berde pályáját, majd tudósítottak temetéséről. A Kolozsvár találónan jegezte meg: „Nevéhez fűződik egy egész darab Kolozsvár tudományos életének történetéből.”⁶⁰

A temetésre 27-én délután 3-kor került sor a Kül-Monostor 24-es számú családi háztól. Az itt felállított ravatalnál megjelent a város értelmisége. A temetési szertartást Ferencz József püspök és Péterfi Dénes lelkész végezte. Az Egyetemi Kör és a jogászhallgatók nevében Oberschall Pál mondott búcsúbeszédet. Az unitárius ifjúsági dalárda gyászdalokat adott elő. Az egész Monostor utat betöltő gyászmenetben testületileg jelen volt az egyetem, az Unitárius Kollégium tanári kara, az unitárius egyházvezetőség. Külön kiemelik gróf Beldi Ákos főispánt és Szász Domokos református püspököt. A Házsongárdi temető Lutheránus sírkertjének szélén, a köztemető főútiára néző ma is meglévő laborfalvi Berde kriptába temették. A sírbatételnél az akadémia részéről Brassai Sámuel és Kövály László jelent meg, az utóbbi rövid beszédet mondott⁶¹.

JEGYZETEK

¹ *Háromszék vármegye nemes családjai*. Szerkesztette Pálmay József. Sepri-szentgyörgy, 1901. 68—69.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1911. II. köt. 119—120.; Benczédi Gergely: *Berde Mózsza életrajza*. Bp. 1901. 85.

² *Nekrológok az MTA elhunyt tagjairól*. XIV. Berde Áron (1819—1892). Akadémiai Értesítő III. kötet 8. füzet 460—464. A továbbiakban: *Akadémiai nekrológ*.

³ Berde Áron: *Az első iskola, melyben tanultam*. Magyar Polgár, 1885. febr. 11.

⁴ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. I. köt. Bp. 1891. 909—911. h.

⁵ *A székelykeresztúri Unitárius Gymnasium történelme*. Összeállította Sándor János. Székelykeresztúr, 1896.

⁶ Az iskolatörténeti adatok fő forrása: Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*. I—II. köt. (Kolozsvár) 1935.

⁷ Vö. Antal Árpád: *Szentiváni Mihály*. Bukarest (1958). 16—24., 50—64. és Gaal György: *A kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratos lapjai*. Keresztény Magvető, 1982. 144—150.

⁸ Brassai Sámuel: *Kovácsi Antal*; Kövály László: *Kovácsi Antal mint gyermek és ifjú*. Unitárius Közlöny, 1892. 17—19., 21—22.

⁹ *Kolozsvár — Tanárok*. Kéziratos nyilvántartó könyv az Unitárius Püspökség levéltárában. Valószínűleg Benczédi Gergely állította össze. A 603—617. lapok Berde-re vonatkozó adatokat tartalmaznak.

¹⁰ *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619—1866)*. Kiadja ifj. Biás István levéltáros. Márosvásárhely, 1910. Berde levelei a 213—216., 218—222. lapon vannak.

¹¹ A külföldi tanulmányokra nézve tájékoztató: —á —-r (Szász Károly): *A kolozsvári egyetem első rektorai*. Vasárnapi Újság, 1872. 657—658, valamint az *Akadémiai nekrológ*.

- ¹² *Akadémiai nekrológ.*
- ¹³ *Hármas jubileum.* Kolozsvár, 1888. okt. 11.
- ¹⁴ A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. U. 1277/c jelzetű kézírata.
- ¹⁵ *Természetbarát*, 1848. máj. 11.
- ¹⁶ Zsinati Fő- és E. K. Tanácsi Jegyzőkönyvek. 1849. szept. 21. 45. sz. (Az Unitárius Püspökség levéltárában.) A következő adatok is innen vannak.
- ¹⁷ V. J. (Vass József): *Berde Aron (laborfalvi)*. Egyetemes Magyar Encyclopaedia VI. köt. Pesten, 1868. 124—125. h.
- ¹⁸ Gál Kelemen: I.m. II. köt. 200.
- ¹⁹ Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve. 1866. szept. 16. 285. sz.
- ²⁰ *Légtüneménytan s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és állatokra.* Irta Berde Aron természet- és vegytan r. tanára. Kolozsvárt, Özv. Barráné és Stein tulajdona, 1847. XII+299+238 l. + 3 tábla.
- ²¹ Erdélyi Híradó, 1847. márc. 28.
- ²² *Értesítő.* Irodalmi, művészeti, ipar- és kereskedelmi lap. Pest, 1852. ápr. 17.; ápr. 20.
- ²³ Vö. A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 9. 43. és 54—55.
- ²⁴ Magyar Akadémiai Értesítő. A matematikai és természettudományi osztályok közlönye. I. köt. (1860) II. sz. 45—64.; 65—67. Tartalmát ismerteti az *Akadémiai nekrológ.*
- ²⁵ Tilts János tulajdona. Nyomtatott a Ref. főiskola nyomdájában. 293 l. Bizonyára üzleti megfontolásból nyomtattak 1849-es évszámot az 1848 tavaszánnyarán megjelent kötetre.
- ²⁶ *Új könyvek.* Vasárnapi Újság, 1848. márc. 12.
- ²⁷ *A vegytan iskolája.* Dr. Stöckhardt után dolgozta Berde Aron, természettudományok tanára és a Magy. Tud. Akadémia I. tagja. Második átdolgozott kiadás. Kolozsvárt, 1863.
- ²⁸ Berde Béla: *A Kolozs megyei Szucság története.* Bp. 1914. Itt található a családtörténeti adatok is.
- ²⁹ *Gyász hírek.* Erdélyi Gazda, 1892. jan. 31. A szerkesztőség mint az EGE igazgató választmányi tagját, „nagy pomológus“-t búcsúztatja.
- ³⁰ Keresztény Magvető, 1879. 423. és gyászjelentése az Unitárius Püspökség levéltárában.
- ³¹ *Nyilatkozat.* Természetbarát, 1847. szept. 23.
- ³² Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből.* Temesvár, 1894. I. kötet. 136. Innen a további Ürmössy-idézetek is.
- ³³ A címlécben végig az 1—27. számban a régies Kolo'svári Közlöny szerepel, míg a laptestben, hirdetésekben a Kolozsvári alakot használják.
- ³⁴ Erdélyi Múzeum. Kolozsvári Közlöny melléklete 1—13. sz.: A Kolozsvári Magyar Futár melléklete 14—26. sz. 1856. 1—26. sz. 210. l. 4° (1856 októberétől a Magyar Futár tárcájába olvad be.) Könyvtári jelzete: H 867 — ez található az Erdélyi Múzeum-Egyesület állagából a Központi Egyetemi Könyvtárba került sorozat kartotéklapján. A raktári polc jegyzőkönyve szerint ez az unikumpéldány Iosif Kovacs önkényeskedő prorektor és államalelnök törvényellenes kikölcsönzése nyomán veszett el.
- ³⁵ Kolozsvári Közlöny, 1856. okt. 22.; nov. 22.; 1857. febr. 15.; márc. 5. illetve 1857. jan. 4.; jan. 22.
- ³⁶ *A magyar királyi jogakadémiák és jogliceumok története.* Pest, 1873. 179—208.; *Publicola: Szózat a jogtanulás és jogügyletek érdekében az erdélyi magyarságot illetőleg.* Kolozsvári Közlöny, 1857. márc. 19.; márc. 22.

³⁷ A jogakadémia megnyitására vonatkozó adatokat a Korunk, a Kolozsvári Közlöny 1863 augusztus—decemberi és az Erdélyi Posta október—decemberi számaiból vettük.

³⁸ Urmössy Lajos: I.m. II. köt., 157—158. A beszédek szövege megjelent a Korunk 1863. dec. 9. és dec. 11-i számaiban.

³⁹ *Akadémiai nekrológ.*

⁴⁰ Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 1863-ról. 47. ülés. 366. sz.

⁴¹ Uo. 375. sz.

⁴² Az Egyházi Képviselő Tanács Jegyzőkönyve 1864-ről. 57. sz.

⁴³ Zsinati, Fő- és E. K. Tanácsi Jegyzőkönyvek. 1864. szept. 4. 34. sz.

⁴⁴ A jogakadémia történetére vonatkozóan a 36. jegyzetben említett művön kívül adatok találhatóak még: *Emlékkönyv dr. Haller Károly működéséről.* Kolozsvár, 1906. 10—14.

⁴⁵ V. J. (Vass József): *Berde Aron (laborfalvi).* I.h.

⁴⁶ Dárdai Sándor: *A kolozsvári egyetem.* Jogtudományi Közlöny, 1872. 301—302.

⁴⁷ A kolozsvári Magy. Kir. Tudományegyetem Almanachja 1872—1873. Márki Sándor: *A m. kir. Ferencz József Tudományegyetem története 1872—1922.* Szeged, 1922.; Pisztorý Mór: *A kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Jog- és Allamtudományi Kara 1872—1895-ig.* Bp. 1896.

⁴⁸ A beszédek szövege megtalálható: *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1872—1873.* Fasc. I. 25—46.; Kelet, 1872. nov. 12.

⁴⁹ Szász Károly: *I.m. i.h.*

⁵⁰ *A tudomány-egyetem története 1872—1873.* *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1873—1874.* Fasc. I. 5—21.

⁵¹ Uo Anni 1874—1875. Fasc. I. 10.

⁵² Az értesítő három sorozatban jelent meg: 1. A kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem Tanrendje; 2. A kolozsvári M. Kir. Tudományegyetem Almanachja; 3. *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae (Beszédek).*

⁵³ *Hármas jubileum.* Ellenzék, 1888. okt. 11.; további adatok találhatóak az ünnepségekről az Ellenzék és a Kolozsvár október 11-i és 12-i számaiban.

⁵⁴ *A tudomány-egyetem története 1888—1889-ik tanévben.* *Acta Reg. Scient. Universitatis Claudiopolitanae Anni 1889—1890.* Fasc. I. 27—28.

⁵⁵ *A tudomány-egyetem története 1889—1890 tanévben.* Uo. Anni 1890—1891. Fasc. I. 19.

⁵⁶ *Emlékezés Berde Aronról.* Kolozsvár, 1892. jan. 26.

⁵⁷ Pisztorý Mór: *I.m.* 10.

⁵⁸ *Szent beszédek.* H(omoród) Almáson az Unitárius zsinati gyűlésen 1845. aug. 24-ik s következő napjain tartották Székely Sándor választott püspök. Berde Aron tanár és vizsgálati elnök, Inczei József esperes és derzsi pap, Gyöngyösi István vargyasi pap. Kolozsvártt, 1845. 20+24+28+20 l.

⁵⁹ B. Gy. (Boros György): *Dr. Berde Aron.* Unitárius Közlöny, 1892. 36—37.

⁶⁰ *Berde Aron.* Kolozsvár, 1892. jan. 26.

⁶¹ A halálról és a temetés részleteiről az Ellenzék valamint a Kolozsvár 1892. jan. 26—28-i számai tudósítanak. A laborfalvi Berde kriptá a Lutheránus temető 57-es helyrajzi számát viseli, területe 49 m². Bizonyára Berde Jenő halálát (1879) követően építették. Berde Áronnét is ide temették 1904-ben.

VALLOK ÉLETUTAMRÓL (4. rész)

ÜRMÖSÖN

Ürmös oltmenti közepes község. Segesvárról Brassó felé utazva, ha Ágostonfalvát elhagyjuk, ott találjuk a jobb oldalon, mindjárt, ahogy a vasútvonal derékszögben egyenesen délnek fordul.

Eredetileg kicsi település volt; főúri Maurer család birtoka. Mezőgazdasági területének nagy része erdőirtás; ami jó az Olt terében fekszik, árvíz veszélynek kitéve.

A falu a fővonal megépülése (1873) után kezdett lábra kapni. Férfilakosságából ma is vasútépítő csoportok verődnek össze, s az ország iparosodó városaiban hol itt — hol ott találja őket az ember, mint megbízható szakmunkaerőt.

A községnek ma 1600 körüli lakosa van. A férfilakosság túlnyomó többsége és a nők jórésze is Brassóba ingázó munkával pótolja az otthon nehezen termő kenyeret.

Ez a két felkínálkozó munkalehetőség, nemcsak azt művelte, hogy fokozatosan, utóbbi évtizedekben felgyorsulva megnövekedett a lakosság, hanem azt is, hogy az építkezésen, a lakások berendezésén meglátszott az életszínvonal emelkedése. Utóbbi években a létszám nem növekszik; a városba költözések következtében jobb esetben áll az említett létszám közelében.

A lakosság, falu-szociológiai szempontból, néhány olyan sajátos jellegzetességet mutat, amilyennel Kadácsban, faluépítő törekvéseink közben, nem találkoztunk. Azt hisszük, egy pár vonatkozásban inkább Mészköhöz hasonlít. Sok közöttük az ipari szakember, a szakképesített gyári munkás s utóbbi évtizedekben szaporodik a községben elhelyezkedő vagy onnan kiszálló értelmiségi is.

A lakosság nemzetiségi megoszlása: 60% magyar, 40% román anyanyelvű, de a két nemzetiség, családi viszonylatban, annyira el van keveredve, hogy ha nemzedékekre visszamegyünk, aligha találunk egyet is, amelyikbe a másik be ne keveredett volna. Vannak párhuzamosan egymás mellett élő rokonszaládágak, melyek közül az egyik Halmágyi, a másik Halmaján nevet visel; hasonlók Tikosi és Ticusan, Fekete vagy Negrea stb. Ők az anyanyelvet tartják döntőnek.

Másik jellegzetesség a családalapítás és életvitel terén mutatkozó szabadoság, lazaság. Első felmérésünkkor a közvetlen gondozásunk alá